Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 1

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

INNOVATSION JAMIYATDA TANQIDIY TAFAKKUR HAMDA INTELLEKTUAL MUSTAQILLIKNING IJTIMOIY-FALSAFIY ASOSLARI

Maniyozov Murodjonovich Umidjon*

Farg‘ona davlat universiteti, mustaqil izlanuvchisi

✉ maniyozov@80gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada tanqidiy tafakkur barcha fikrni inkor qilish emas, hukmning asosini tekshirish qobiliyati sifatida tahlil qilinadi. Ijtimoiy epistemologiya va intellektual mustaqillik munosabati ochiladi. Ekspertga asoslangan ishonch mustaqil hukm bilan muvofiqlashtiriladi.

Kalit so‘zlar

tanqidiy tafakkur, intellektual mustaqillik, ijtimoiy epistemologiya, dalil, refleksiya, sun’iy intellekt

DOI: 10.5281/zenodo.23533538

KIRISH

Mustaqil fikrlashni hech kimga ishonmaslik deb talqin qilish bilimning ijtimoiy tabiatini inkor etadi. Inson barcha ilmiy natijani o‘zi qayta tajribadan o‘tkaza olmaydi. Biroq ekspertga ishonish ham savol berish va manbani tekshirishdan butunlay voz kechishni anglatmaydi. Innovatsion faoliyatda aynan shu muvozanat muhim nazariy masaladir: yangi g‘oyani qabul qilishga yetarli ochiqlik bilan asossiz da’voga qarshi daliliy talab qanday birlashadi?

Longinoning ijtimoiy epistemologiyasi bilimni jamoaviy tanqid bilan bog‘laydi [1]. Fricker esa biluvchi subyektning e’tirof etilmasligi haqiqatni aniqlash jarayonining o‘ziga taalluqli muammo ekanini ko‘rsatadi [2]. Bu yondashuvlar tanqidiy tafakkurni faqat individual aqliy mashq sifatida emas, savol berish va javobni eshitish tartibida mavjud bo‘ladigan ijtimoiy munosabat sifatida o‘rganishga imkon beradi. Mazkur maqola ushbu nazariy imkoniyatni innovatsion faoliyat bilan bog‘laydi.

Maqolaning maqsadi intellektual mustaqillikning dalilga ochiqlik, ekspertizaga asoslangan ishonch va o‘z hukmini qayta ko‘rish bilan muvofiqligini tushuntirishdir. Asosiy savol shuki, boshqalarning bilimidan foydalanayotgan shaxs qaysi shartlarda o‘z hukmining subyekti bo‘lib qoladi? Bu yerda tanqidning ko‘pligi emas, uning asoslanganligi muhokama qilinadi. Doimiy norozilik ham, har bir yangilikni darhol ma’qullash ham o‘z-o‘zidan mustaqil fikrning dalili emas.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tahlil tushunchalarni chegaralash, argumentni rekonstruksiya qilish va qarshi misol usullariga asoslanadi. Maqsadli tanlangan manbalar ijtimoiy epistemologiya, subyektlik va sun’iy intellekt kompeten-

siyalarini yoritadi. “Hukm”, “dalil”, “manba”, “nufuz” va “qaror” alohida tahlil birliklari bo‘lib xizmat qiladi. Ularning o‘rnini almashtirish holatlari fikriy misollar orqali ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda talabalar natijalarini o‘lchovchi tajriba, test yoki nazorat guruhi mavjud emas.

UNESCO talabalar va o‘qituvchilar uchun AI kompetensiyalari doiralari texnik foydalanish bilan inson markazidagi yondashuv va etikani bog‘laydi [3] [4]. Bu hujjatlar metodik samaraning isboti emas, raqamli vositachilik muammosining normativ-pedagogik konteksti sifatida tanlandi. Nazariy dalillar quyidagi savol bilan tekshiriladi: taklif etilayotgan mezon asosli ishonchni ham, asosli shubhani ham tushuntira oladimi? Faqat shubhani oqlaydigan talqin intellektual mustaqillik uchun yetarli deb olinmaydi.

NATIJALAR

Birinchi natija tanqid bilan inkorning farqidir. Inkor xulosani qabul qilmaslikni bildiradi; tanqid esa xulosaga olib kelgan asos, qoida va taxminni tekshiradi. Tanqid natijasi da’voni rad etish ham, uning shartlarini aniqlashtirib qabul qilish ham bo‘lishi mumkin. Shu sababli tanqidiy fikrlashning belgisi xulosalarning doim o‘zgarishi emas, o‘zgarish yoki saqlanish sababining tushuntirilishidir. Bu mezon g‘ayrioddiy fikrni avtomatik ravishda chuqur fikr deb qabul qilishga qarshi turadi.

Ikkinchi natija intellektual mustaqillikning munosabatli talqinidir. Shaxs tashqi ma’lumotdan foydalansa ham, qaysi manbaga nima sababdan ishonayotganini va ishonch qayerda tugashini anglay olsa, hukmning muallifligi saqlanishi mumkin. Mustaqillik bilimiy yakkalanish emas. U dalil yetishmaganda noaniqlikni tan olish, ekspertlar kelishmaganda bahsning mohiyatini ajratish va o‘z vakolat chegarasini ko‘rsatishni ham qamrab oladi. “Bilmayman” deyish mazkur talqinda zaiflik emas, asossiz qat’iylikdan voz kechish shaklidir.

Uchinchi natija dalilning uch qatlamini ajratadi: kuzatuv yoki manba, undan chiqarilgan talqin va qaror uchun tanlangan me’yor. Bir xil ma’lumotdan turli amaliy qaror kelib chiqishi ba’zan ma’lumotning noto‘g‘riligidan emas, manfaat yoki xavfga qo‘yilgan me’yorning farqidan yuzaga kelishi mumkin. Shuning uchun bahsda har bir tomonning qaysi qatlamda kelishmayotgani ko‘rsatilishi kerak. Fakt bo‘yicha bahsni qadriyat to‘qnashuvi sifatida, qadriyat to‘qnashuvini esa texnik hisob bilan hal bo‘ladigan muammo sifatida ko‘rsatish noaniqlik yaratadi.

To‘rtinchi natija vositachilikning ko‘rinadigan bo‘lishidir. Qidiruv tizimi yoki generativ vosita javob tayyorlaganda tanlangan ma’lumot va tuzilma inson hukmiga ta’sir qilishi mumkin. Maqola bundan har bir avtomatik javob ishonchsiz degan xulosa chiqarmaydi. Taklif etilayotgan talab javobning qaysi qismi manbaga, qaysi qismi hisoblash yoki til orqali umumlashtirishga, qaysi qismi foydalanuvchining yakuniy qaroriga tegishli ekanini ajratishdir. Ravon bayon tekshiruv o‘rnini bosa olmaydi.

Beshinchi natija hukmni qayta ko‘rishning ijtimoiy shartidir. Shaxs o‘z xatosini tan olganda faqat mavqe yo‘qotish bilan yuzlashsa, dalilga ochiqlikni saqlash qiyinlashishi mumkin. Bu ehtimol maqolada psixologik qonun sifatida o‘lchanmaydi. Konseptual jihatdan muhim farq shuki, fikrni o‘zgartirish izchilsizlik ham, yangi dalilga munosib javob ham bo‘lishi mumkin. Baholash xulosaning o‘zgarganiga emas, o‘zgarish sababining daliliy sifatiga qaratilishi lozim.

Tanqidiy hukmning ichki tuzilishida ikki daraja ajraladi: birinchi darajada shaxs da’vo haqida qaror qiladi, ikkinchi darajada esa o‘zining qaror qilish usulini tekshiradi. Masalan, bir manbani avvalgi tajribasi sababli qabul qilayotganini anglash ikkinchi darajadagi refleksiyadir. Bu refleksiya avtomatik ravishda hukmni o‘zgartirishni talab qilmaydi. U ishonchning sababini aniqroq ko‘rsatadi va yangi dalil paydo bo‘lsa nimani qayta ko‘rish kerakligini belgilaydi. Intellektual mustaqillik shu ma’noda faqat mustaqil xulosa emas, xulosa chiqarish shartini anglash hamdir.

Polanyining yashirin bilim haqidagi yondashuvi barcha asosni to‘liq qoida ko‘rinishida ifodalash mumkinligi haqidagi taxminni murakkablashtiradi [5]. Tajribali mutaxassis ayrim farqni ko‘ra olishi, ammo dastlab uni batafsil izohlay olmasligi mumkin. Biroq bundan uning sezgisi tekshiruvdan ozod degan xulosa chiqmaydi. Maqolada bunday bilim keyingi kuzatuv, ko‘rsatish va savol-javob orqali aniqlashtiriladigan boshlang‘ich asos sifatida talqin qilinadi. Har bir tushuntirilmagan hukm yashirin mahorat deb ham qabul qilinmaydi; muqobil izohlar saqlanishi kerak.

1-jadval. Mustaqil hukmning refleksiv tekshiruv tartibi

Tahlil amali	Asosiy savol	Xato talqin	Kuzatiladigan ifoda
Manbani aniqlash	Ma’lumot qayerdan olingan?	Ravonlikni ishonchlilikka tenglashtirish	Asl manba va sana ko‘rsatilishi
Dalilni ajratish	Xulosani nima tasdiqlaydi?	Nufuzni dalil o‘rniga qo‘yish	Kuzatuv va taxminning farqlanishi
Talqinni tekshirish	Boshqa izoh mumkinmi?	Bitta misoldan umumiy hukm chiqarish	Muqobil izohning muhokamasi
Me’yorni ochish	Qaysi maqsad qarorni belgilaydi?	Qadriyat tanlovini texnik fakt deb berish	Maqsad va manfaatning izohlanishi
Hukmni yangilash	Qaysi dalil fikrni o‘zgartiradi?	Qat’iylikni mustaqillik deb bilish	Qayta ko‘rish sababining qaydi

Shartli bahsda ishtirokchi ko‘pchilik qo‘llagan yechimni rad etadi. Uning yolg‘iz qolishi na haq ekanini, na xato ekanini isbotlaydi. Keyingi qadam uning dalili qaysi taxminni shubha ostiga olishini aniqlashdir. Dalil tasdiqlansa, guruh fikri qayta ko‘rilishi mumkin; dalil ishlamasa, ishtirokchining teng qadrini kamaytirmasdan hukm rad etiladi. Shu mantiq norozilikning romantiklashtirilishiga ham, ko‘pchilik fikrining avtomatik haqiqatga aylantirilishiga ham yo‘l qo‘ymaydi. Tanqidiy tafakkur fikr soni emas, daliliy munosabatdir.

MUHOKAMA

Emirbayer va Mische subyektlikni vaqtga bog‘liq jarayon sifatida tushuntiradi [6]. Bu nuqta intellektual mustaqillikni oldingi qarashdan butunlay uzilish deb ko‘rmaslikka yordam beradi. Inson meros bo‘lib kelgan kategoriyalardan foydalanadi, lekin ularni hozirgi masalaga qanday tatbiq etishini qayta ko‘rishi mumkin. Mustaqillikning ijtimoiy mazmuni aynan tayyor lug‘atni shunchaki takrorlash bilan uni dalil asosida qayta ishlash o‘rtasidagi farqda namoyon bo‘ladi.

Tanqidiy tafakkurga qarshi pragmatik e’tiroz har bir qarorni uzoq tekshirish faoliyatni to‘xtatishi mumkinligidir. Javob shuki, tekshiruvning chuqurligi qarorning oqibati va qaytariluvchanligiga mos bo‘lishi kerak. Oddiy ishchi taxmin bilan boshqa insonning muhim imkoniyatiga ta’sir qiladigan qaror bir xil darajada tekshirilmaydi. Bunda mezon “tezlik yoki haqiqat” tanlovi emas, qaysi noaniqlikni qaysi shart bilan qabul qilish mumkinligini izohlashdir. Bu me’yoriy talab amaliy protokolda alohida ishlab chiqilishi zarur.

Ekspertlar o‘rtasidagi kelishmovchilik barcha xulosalar teng kuchga ega ekanini bildirmaydi. Shaxs tadqiqot usuli, dalilning takrorlanishi, manbaning vakolat doirasi va manfaatlar to‘qnashuvi haqida savol berishi mumkin. Biroq ushbu belgilarni mazmunsiz tekshiruv ro‘yxatiga aylantirish ham xavfli: bir belgining mavjudligi haqiqatni kafolatlamaydi. Maqola kritik savollarni tayyor hukm emas, tekshirishni tashkil etuvchi vosita deb talqin qiladi. Shuning uchun baholash natijasi noaniq bo‘lib qolishi ham mumkin.

Ryan va Decining avtonomiya haqidagi yondashuvi mustaqil hukm uchun ijtimoiy muhitning rolini muhokama qilishga yordam beradi [7]. Maqolaning talqinida tanqidiy fikrni rag‘batlantirish oldindan ma’qul deb topilgan fikrni aytishni talab qilmasligi kerak. O‘qituvchi yoki rahbar “mustaqil fikr” deb faqat o‘ziga ma’qul e’tirozni tan olsa, vazifa ichki ziddiyatga ega bo‘ladi. Bu real muhit haqidagi ayblov emas, tushunchaning mantiqiy sinovidir. Mustaqillik mezoni natijaning kutilganligi emas, asosni ochish va tekshirishga tayyorlik bo‘lishi taklif etiladi.

Intellektual mustaqillikni tekshirishda to‘g‘ri javobga olib kelgan noto‘g‘ri asos ham, noto‘g‘ri javobga olib kelgan puxta, lekin yetarli bo‘lmagan axborot ham farqlanishi zarur. Faqat yakuniy natijani hisoblash tafakkur jarayonidagi bu farqlarni yashirishi mumkin. Shu bois kuzatuvda hukm, asos va qayta ko‘rish sharti birgalikda qayd etiladi. Mazkur yondashuv barcha fikrni bir xil baholashni talab qilmaydi; u baholashning predmetini aniq ko‘rsatadi. Sinovdan o‘tmagan mazkur tartibning pedagogik samarasi haqida qat’iy xulosa chiqarilmaydi.

Sun’iy intellektdan foydalanishning axloqiy doirasi inson nazorati va hisobdorlikni talab qiladigan normativ muhokama bilan bog‘liq [8]. Mazkur maqoladagi amaliy taklif, muhim xulosalarda “manba nimani aytadi?”, “men undan nimani chiqardim?” va “qaysi qarorni o‘zim qabul qilyapman?” savollarini ajratishdir. Bu uch savol vosita ishlatishni taqiqlamaydi. U tashqi javobning mas’uliyatsiz ravishda yakuniy hukmga aylanishini tekshirishga imkon beradi.

Kelajakdagi tadqiqotda talabalarning faqat to‘g‘ri javobi emas, dalil tanlovi va xato topilganda javobni qayta ko‘rishi kuzatilishi mumkin. Bunda o‘qituvchiga qarshi chiqishning o‘zi mustaqillik belgisi deb olinmaydi. Mustaqillik rozilikning ham asoslangan bo‘lishida namoyon bo‘lishi mumkin. Maqola muayyan pedagogik usulning samaradorligini isbotlamaydi; taklif etilgan mezonlarning tushunarliligi va baholovchilar o‘rtasida izchil qo‘llanishi alohida sinovdan o‘tishi kerak.

XULOSA

Tanqidiy tafakkur innovatsion jamiyatda shubhani ko‘paytirish emas, hukmni dalil, talqin va me’yor darajalarida tekshirish qobiliyati sifatida tushuntirilishi mumkin. Intellektual mustaqillik ekspert bilimidan voz kechishni talab qilmaydi; u ushbu bilimga qanday asosda va qaysi chegarada ishonilayotganini anglashni talab qiladi.

Maqolada taklif etilgan refleksiv tartib shaxsni tayyor javob iste’molchisi emas, o‘z hukmining sababini tushuntiradigan subyekt sifatida ko‘rishga imkon beradi. Uning amaliy qiymati tanqidning keskinligida emas, dalilga ochiqlik, noaniqlikni tan olish va asosli qayta ko‘rish imkoniyatida tekshirilishi kerak. Mazkur natijalar nazariy xarakterga ega bo‘lib, ta’lim yoki tashkilot muhitida empirik baholashni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Longino, H. E. (2002). The Fate of Knowledge. Princeton University Press. – P. 300-310
2. Fricker, M. (2007). Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing. Oxford University Press. –p .67-75
3. Miao, F., Shiohira, K., & Lao, N. (2024). AI Competency Framework for Students. UNESCO. – p. 42-50
4. Miao, F., & Cukurova, M. (2024). AI Competency Framework for Teachers. UNESCO. – p.231-235
5. Polanyi, M. (2009). The Tacit Dimension. With a new foreword by Amartya Sen. University of Chicago Press. – p. 117-120
6. Emirbayer, M., & Mische, A. (1998). What is agency? American Journal of Sociology, 103(4), 962–1023. DOI: 10.1086/231294
7. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. American Psychologist, 55(1), 68–78. DOI: 10.1037/0003-066X.55.1.68
8. UNESCO. (2021). Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. Adopted 23 November 2021. – p. 20-26